

Марчак Віталій Ярославович –
кандидат юридичних наук, доцент,
заступник Голови судової палати в
кримінальних справах апеляційного суду
Чернівецької області

Кримінально-правове та психологічне значення і проблеми розмежування неосудності від осудності та обмеженої осудності

У статті розкрито особливості кримінально-правового та психологічного аспектів розмежування неосудності від осудності та обмеженої осудності.

На думку вчених, до проблеми суб'єкта злочину сьогодні надзвичайно зростає науковий та практичний інтерес. Це зумовлено, перш за все, дотриманням принципу індивідуалізації покарання, закладеному кримінально-правовим законодавством, а також, збільшенням кількості осіб з психічними розладами, які значно впливають на їхню поведінку при вчиненні суспільно небезпечних діянь.

Актуальність підходу до зазначеної проблеми також визначається включенням у кримінальне законодавство невідомих раніше діючому Кримінальному кодексу новел про відповідальність осіб з психічними розладами, які не виключають осудності, та ряду норм Загальної та Особливої частини Кодексу, що впливають на реалізацію кримінальної відповідальності та інших заходів кримінально-правового характеру.

Зазначену проблему досліджували багато сучасних науковців та практиків, зокрема, Ю.М. Антонян, С.В. Бородин, Ю.С. Богомяков, Л.І. Глухарєва, Н.Г. Іванов, В.А. Клименко, Г.Р. Колоколов, М.В. Костицький, М.М. Коченов, І.А. Кудрявцев, Д.Р. Лунц, А.І. Марчук, В. Мельник, Р.І. Міхеєв, А. Музика, В.В. Нагаєв, Г.В. Назаренко, В.С. Орлов, В.Г. Павлов, С.В. Полубінська, Т.М. Приходько, Ф.С. Сафуанов, О.Г. Сиропятов, В.Д. Сірожидінов, О.Д. Сітковська, С.І. Тіхенко, В.С. Трахтеров, В.В. Устименко та інші.

Безперечно, вчення про осудність складає одне із головних питань теорії кримінального права. Цій проблемі надзвичайно багато уваги приділяють спеціалісти у різних галузях знань, зокрема, юристи, психологи, психіатри, філософи, соціологи та інші. Проблеми неосудності та осудності і обмеженої осудності є комплексними та досліджуються на стику різних наук: кримінального права, юридичної психології, психології, патопсихології, психіатрії, соціології, філософії та інших.

Психологи вважають, що “обмежена осудність” та “неосудність” є похідними від “осудності”, тому слід почати із цієї кримінально-правової та психологічної категорії.

Необхідно зазначити, що законодавець передбачив поняття осудної особи – обов'язкової умови суб'єкта злочину у ч. 1 ст. 19 КК України. Догматично визначено, що осудною визнається особа, яка під час вчинення злочину могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними. Стан осудності – це норма.

Якщо особа, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, повністю не була здатною керувати своїми діями та усвідомлювати їх, то суд констатує наявність стану неосудності, але при виявленні обмеження зазначеної здатності при наявності психічних аномалій суд повинен визнати таку особу обмежено осудною.

Самостійним видом кримінально-правової неделіктоздатності є “неосудність”. У цьому випадку неможливим є притягнення до кримінальної відповідальності особи, яка порушила кримінально-правову заборону, така особа не може вважатися суб’єктом злочину. Найрозповсюдженіші підстави кримінально-правової неделіктоздатності – недосягнення віку кримінальної відповідальності та наявність хворобливого психічного розладу визначеної законом тяжкості. Неможливість в останньому випадку притягнути до відповідальності і є неосудність.

Поняття стану неосудності введено законодавцем у ч. 2 ст. 19 КК України. У ній зазначено, що не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка під час вчинення суспільно небезпечного, кримінально караного діяння, не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки. Таким чином, особа, діючи в стані неосудності фактично не може усвідомлювати три юридично значимих обставини: 1) фактичну сторону своїх дій; 2) соціальну значимість вчинених нею дій, тобто їхню суспільну небезпечність; 3) причинний зв’язок між своїми діяннями та їх суспільно небезпечним результатом. Обов’язковими ознаками “неосудності”, які складають її медичний критерій, у цьому випадку виступають: хронічне психічне захворювання, тимчасовий розлад психічної діяльності, недоумство або інший хворобливий стан психіки.

Кримінально-правове поняття, яке характеризує “неосудність” – “хронічне психічне захворювання” – передбачене в ч. 2 ст. 19 КК України. Воно охоплює всі процесуальні психічні захворювання ендогенного (внутрішнього) або екзогенного (зовнішнього) походження, які мають продовжуваний характер та практично невиліковні. До процесуальних захворювань ендогенного характеру відносять шизофренію [1, с. 5–14], маніакально-депресивний психоз [2, с. 59–60] та інші розлади [3, с. 38], у виникненні яких головне значення мають внутрішні фактори. До процесуальних захворювань екзогенного характеру відносять такі органічні захворювання, як мозкові травми [4, с. 204–209], різні інтоксикації [5, с. 514], у походженні яких головну роль відіграють зовнішні фактори [6, с. 14].

Поняття “тимчасового (транзиторного) розладу психічної діяльності” включає в себе велику групу так званих виключних станів, які носять тимчасові явища. Виключні стани виникають у психічно здорових осіб та закінчуються выздоровленням. Такими станами можуть бути паталогічне сп’яніння, паталогічний афект, просоночні стани з паморочним порушенням свідомості, алкогольні психози і реактивні стани [7, с. 88].

“Недоумство” є психічним розладом, який проявляється перш за все в стійкому зниженні інтелектуальної діяльності. Недоумство може бути вродженим (олігофренія) чи набутим (деменція) [8, с. 518]. За ступенем відображення розрізняють три види олігофренії: дебільність (легкий), імбецильність (середній), ідіотія (глибокий). Підставою для визнання особи неосудною є середній ступінь недоумства чи ускладнена дебільність. Випадки тяжкого недоумства в судовій практиці не зустрічаються, оскільки ідіоти зовсім немічні.

Поняття “інший хворобливий стан психіки” включає захворювання, які не мають процесуальної основи та включають в себе так звані супутні психічні розлади чи прирівняні до психічних розладів аномалії психіки. Класичним прикладом таких аномалій є психопатії, які мають вроджені (ядерні) чи набуті (крайні) патології характеру. У психіатрії психопати розглядаються як особи, що мають відхилення в емоційно-вольовій сфері, від ненормальності страждають не тільки вони, але і суспільство [9, с. 262–269]. Міжнародна класифікація психічних хвороб 10-го перегляду визначає психопатії як особисті аномалії (розлади особи та поведінки),

властиві особі протягом усього життя. Неосудними визнаються тільки глибоко психопатичні особи з маніакальними ідеями та утвореннями [10, с. 363].

Не є суб'єктом злочину неосудна особа і тому не може нести покарання за його вчинення. У кримінальних справах про суспільно небезпечні діяння, вчинені особами у стані неосудності, проводиться досудове слідство. У цьому випадку проводяться всі необхідні слідчі дії для всебічного і повного з'ясування обставин вчиненого суспільно небезпечного діяння і особи того, хто його вчинив, а також обставин, які характеризують цю особу та її психічне захворювання. Якщо буде встановлено неосудність особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, то після закінчення слідства складається постанова про направлення справи до суду для вирішення питання про застосування примусових заходів медичного характеру. У цій постанові повинні бути викладені всі обставини, що підтверджують вчинення цією особою суспільно небезпечного діяння, а також дані, які підтверджують, що ця особа захворіла на психічну хворобу. Зазначена постанова разом із справою надсилається на затвердження прокуророві. Погодившись із постановою, прокурор затверджує її та надсилає разом із справою до суду. Якщо суддя чи голова суду погодиться із постановою слідчого, то він вносить таку кримінальну справу безпосередньо в судове засідання. При судовому розгляді кримінальних справ щодо неосудних осіб відсутня стадія кримінального процесу – попередній розгляд справи суддею. Розгляд зазначених кримінальних справ проходить із обов'язковою участю захисника та прокурора. Участь неосудної особи не є обов'язковою і може мати місце лише в тому разі, якщо цьому не перешкоджає характер її захворювання. При розгляді кримінальних справ щодо неосудних осіб не передбачено законодавцем дебатів чи останнього слова особи, відносно якої розглядається справа. Прокурор та захисник тільки висловлюють свою думку щодо суспільно небезпечного діяння та самої особи.

У випадку встановлення обставин, які вказують на те, що особа вчинила суспільно небезпечне діяння в стані неосудності, суд виносить ухвалу, а суддя – постанову про застосування до цієї особи примусових заходів медичного характеру, із зазначенням яких саме.

Суд повинен визначити тип психіатричного закладу, до якого слід госпіталізувати неосудного. При цьому, суд повинен виходити як з його психічного стану, так і з характеру вчиненого ним суспільно небезпечного діяння. Для об'єктивної оцінки ступеня небезпечності психічного хворого для себе або суспільства, суд має спочатку з'ясувати думку експертів, психологів та психіатрів стосовно виду примусових заходів медичного характеру, які можуть бути призначені психічно хворій особі в разі визнання її неосудною, а потім, з урахуванням висновків експертів і характеру вчиненого цією особою суспільно небезпечного діяння, ухвалити рішення про вибраний ним вид примусових заходів медичного характеру (тип психіатричного закладу, який його здійснюватиме). При цьому в ухвалі (постанові) суду не треба наводити назву конкретного психіатричного закладу, до якого має бути госпіталізована неосудна особа, і вказувати строк застосування примусового заходу медичного характеру, проте необхідно зазначити про скасування з часу доставки (прийому) неосудного до цього закладу запобіжного заходу (якщо останній був застосований). Комісія, до складу якої необхідно включити лікарів-психіатрів та фахівців із психології, повинна надати суду обґрунтований висновок про необхідність продовження, зміни або припинення застосування таких примусових заходів згідно їхньої компетенції та чинного законодавства. Примусове лікування неосудних осіб, які за своїм психічним станом і характером вчиненого суспільно небезпечного діяння його потребують, здійснюється виключно у спеціальних лікувальних закладах.

Якщо “неосудність” – це неможливість притягнути до кримінальної відповідальності, то “обмежена осудність” може бути виражена в категоріях “обмеженого притягнення до кримінальної відповідальності” чи “обмеженої відповідальності”. У даному контексті слова “обмеження”, “обмежений” можуть означати пом’якшення відповідальності, створення особливих умов відбування покарання (в якому реалізується відповідальність), поєднання останнього із застосуванням примусових заходів медичного характеру.

Ю.М. Антонян і С.В. Бородін опублікували монографічне дослідження, у якому виклали ряд концептуальних положень про пограничну (зменшену) осудність, її критерії та ознаки, співвідношення осудності та неосудності, виклали та обґрунтували принципове положення про те, що погранична осудність не є проміжковою категорією між осудністю та неосудністю, а є частиною осудності [11, с. 112–124].

Статтею 20 КК України законодавець ввів поняття “обмеженої осудності”, яке виклав у наступному порядку: “Підлягає кримінальній відповідальності особа, визнана судом обмежено осудною, тобто така, яка під час вчинення злочину, через наявний у неї психічний розлад, не була здатна повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) та (або) керувати ними”.

Звідси випливає, що на відміну від неосудної особи, осудна особа та обмежено осудна особа є суб’єктами злочину і підлягають кримінальній відповідальності. Крім того, визнання особи “обмежено осудною” враховується судом при призначенні покарання і може бути підставою для застосування примусових заходів медичного характеру.

Поняття “осудність”, “обмежена осудність” та “неосудність” деюридизуються як кримінально-правові категорії. “Осудність” напряду ототожнюється з психічним здоров’ям чи з інтелектуально-вольовими ознаками психічного здоров’я. “Обмежена осудність”, у свою чергу, ототожнюється з психічними аномаліями чи психічними розладами. Слід підкреслити, що “обмежена осудність” без вчинення злочину, тобто сама по собі, не існує. Питання про “осудність” та її ступені може виникнути тільки у випадку вчинення злочину. “Осудність” повна чи обмежена має біологічну основу, але як визначальник здатності суб’єкта діяти усвідомлено та волевиявлено не може бути зведена до біологічних проявів. “Осудність”, як і “обмежена осудність”, є юридичними, а не медичними чи психологічними категоріями.

“Обмежена осудність” є не що інше, як знижена психічним розладом здатність винного суб’єкта діяти усвідомлено та керувати своїми діями під час учинення злочину. Здатність винно діяти може бути виражена у особи в різних ступенях. Це означає, що осудність може мати мінімум дві градації: повну (абсолютну осудність) та неповну (обмежену осудність).

Відмінність “осудності” від “неосудності” полягає у прямо пропорційній здатності особи під час вчинення злочину усвідомлювати свої дії та керувати ними. “Обмежена осудність” відрізняється від “осудності” та “неосудності” тим, що зменшено осудна особа під час вчинення злочину не повною мірою усвідомлює свої дії та керує ними, оскільки у неї є наявний психічний розлад, який обмежує її інтелектуально-вольові можливості. Також ця відмінність полягає в аспекті правових наслідків, тому що обмежена осудність породжує наслідки подвійного виду: покарання може складатися з примусових заходів медичного характеру, але може бути й призначено без примусових заходів медичного характеру, в той час, як осудна особа несе кримінальне покарання повністю, а неосудність виключає кримінальну відповідальність та покарання взагалі, будучи у випадку негативного соціально-медичного прогнозу підставою для призначення примусових заходів медичного характеру. Крім того, відмінність “обмеженої осудності” від “неосудності” полягає у виді примусових заходів медичного характеру. Обмежено осудній особі відповідно

до ст. 94 КК України може бути призначений тільки примусовий захід медичного характеру у вигляді надання амбулаторної психіатричної допомоги в примусовому порядку. Амбулаторна психіатрична допомога в примусовому порядку може надаватися засудженому як у спеціальному медичному закладі, так і в медичних частинах спеціальних установ Державного департаменту з питань виконання покарань України, якщо обмежено осудний засуджений відбуває покарання, пов'язане із обмеженням чи позбавленням волі. У даних установах особи проходять також і заходи медико-соціальної реабілітації, оскільки вони в силу психічної недостатності потребують створення умов, що сприяють адаптації до режиму виправних установ.

Законодавець увів поняття “психічного розладу”, без вказівки на його характер, у ч. 1 ст. 20 КК України як медичний критерій “обмеженої осудності”. С.В. Бородін вважає, що під психічним розладом, який не виключає осудності, потрібно вважати перелік захворювань, передбачений ч. 2 ст. 19 КК України, тобто медичним критерієм неосудності [12, с. 32–33]. Медичний критерій неосудності представлений, як зазначалось вище, хронічним психічним захворюванням, тимчасовим розладом психічної діяльності, недоумством чи іншим хворобливим станом психіки. В.Д. Сірожидінов підтверджує, що в число психічних розладів, які не виключають осудності, входять хронічні розлади психіки: шизофренія, епілепсія, маніакально-депресивний психоз, якщо відображеність психічного розладу не досягає психотичного рівня [13, с. 20]. В якості психічних аномалій вказують також тимчасові психічні розлади. Як недоумство, що не виходить за межі осудності, може фігурувати олігофренія, а в якості інших хворобливих станів – психопатія. При цьому перелік психічних розладів не є кінцевим і може розширюватися.

Розслідування та розгляд кримінальних справ про суспільно небезпечні діяння неосудних осіб значно відрізняється від розслідування та розгляду кримінальних справ щодо осудних та обмежено осудних осіб. По кримінальних справах про злочини осудних і обмежено осудних осіб, на відміну від справ щодо неосудних осіб, провадиться досудове розслідування та судовий розгляд таких справ у повному обсязі.

Отже, головна відмінність понять “неосудність” та “осудність” і “обмежена осудність” полягає в тому, що “осудність” і “обмежена осудність” є складовими частинами суб'єкта злочину. Злочинці, визнані судом осудними і обмежено осудними, притягуються до кримінальної відповідальності та підлягають покаранню. У свою чергу, “неосудність” особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, тягне за собою закриття кримінальної справи у зв'язку з відсутністю складу злочину, оскільки неосудна особа не є суб'єктом злочину – одним із елементів складу злочину.

Список використаних джерел

1. *Снежневский А.В.* Шизофрения: Мультидисциплинарное исследование. – М.: Институт психиатрии Академии медицинских наук СССР. – 1972. – 402 с.
2. *Вейтбрехт Х.* Депрессивные и маниакальные эндогенные психозы // Клиническая психиатрия / Под общ. ред. Г. Груле, Р. Юнга и др. – М.: Медицина. – 1967. – 832 с.
3. *Ходос Х.Г.* Эпилепсия: факты, суждения, выводы. – Иркутск.: Издательство Иркутского университета. – 1989. – 220 с.
4. *Гуревич М.О.* Основные вопросы судебно-психиатрической экспертизы при травмах черепа // Проблемы судебной психиатрии: Сб. научн. трудов. – М.: Медгиз. – 1947. – 502 с.
5. *Гиляровский В.А.* Избранные труды. М.: Медицина. – 1973. – 328 с.
6. *Судебная психиатрия / Метод. пособие.* Под ред. Гурьева В.А. и др. – М.: Юристъ. – 1998. – 408 с.
7. *Шостакович Б.В.* Основы судебной психиатрии. – ГУ ВШЭ: Издательство “Высшая школа экономики”. – 2005. – 224 с.

8. Блейхер В.М., Крук И.В. Толковый словарь психиатрических терминов. –Воронеж: Изд-во НПО “МОДЕК”. – 1995. – 640 с.
9. Ганнушкин П.Б. Клиника психопатий: их статика, динамика, систематика. Некоторые общие соображения и данные. Психология индивидуальных различий. Тексты / Под общ. ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романова. М.: Изд-во МГУ. – 1982., М.: ЧеРо, 2000. – 776 с.
10. Морозов Г.В., Белов В.П., Боброва И.Н. Судебная психиатрия: руководство для врачей. – М.: Медицина. – 1988. – 400 с.
11. Антонян Ю.М., Бородин С.В. Преступность и психические аномалии. – М.: Наука, 1987. – 205 с.
12. Преступление и наказание: Комментарий к проекту Уголовного кодекса России / Под ред. Н. Ф. Кузнецовой, А. В. Наумова. – М.: Зерцало. – 1993. – 619 с.
13. Сирожидинов В.Д. Ограниченная вменяемость: проблемы теории и практики: Автореф. дис. канд. юрид. наук. – Екатеринбург. – 1998. – 28 с.
14. Марчак В.Я. Місце та значення обмеженої осудності в кримінальному праві // Право України. – 2006. – № 12. – С. 90–93.
15. Марчак В.Я. Критерії обмеженої осудності // Право України. – 2007. – № 6. – С. 107–111.
16. Михеев Р.И. Проблемы вменяемости и невменяемости в советском уголовном праве. – Владивосток.: Изд-во Дальневосточного ун-та. – 1983. – 300 с.
17. Приходько Т.М. Проблеми зменшеної осудності у кримінальному праві. – Одеса: Маяк, 1998. – 56 с.
18. Иванов Н. Ограниченная вменяемость. Соотношение с невменяемостью // Российская юстиция. – 1994. – № 1. – С. 52–53.

The article is devoted to the examination of the administrative legal regulation of informative safety of Ukraine in the context of combating organized crime, the necessity of codification of informational legislation is proved.

Стаття надійшла до редакції журналу 17 грудня 2008 року.

© В.Я. Марчак, 2008